

“HAZA KİTÂBU BAYTARNÂME” VE “TERCÜME-İ BAYTARNÂME”DE TIP VE VETERİNER HEKİMLİĞİ ALANINDA ORTAK UYGULAMALAR ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

An Evaluation on Joint Applications in the Field of Human Medicine and Veterinary Medicine in “Haza Kitâbu Baytarnâme” and “Tercüme-i Baytarnâme”

Ali Yiğit¹, Serdar İzmirli², Aşkın Yaşar³

¹Assist. Prof. Dr. Kafkas University Faculty of Veterinary, Dept. of Veterinary History and Deontology

²Dr., Selçuk University Faculty of Veterinary, Dept. of Veterinary History and Deontology

³Prof. Dr., Selçuk University Faculty of Veterinary, Dept. of Veterinary History and Deontology

ÖZET

Evcilleş(tir)me süreci ile insanın yararlandığı hayvanları tedavi etmesi doğal bir sonuç olarak kabul edilmekte; tıp ve veteriner hekimliğinin tarihin bazı dönemlerinde ortaklaşa yürütüldüğü bilinmekte, hatta günümüzde de “tek tıp tek sağlık” konsepti içerisinde tıp ve veteriner hekimliği işbirliğinin önemi üzerinde durulmaktadır. Yazma eserler içerisinde veteriner hekimliği tarihinin önemli bir kaynağını oluşturan baytarnamelerin, veteriner hekimliği ve genel olarak at yetiştiriciliği, hastalıkları ve tedavileri konularını içermekle birlikte folklorik bilgiler ve bunlar arasında tıp konusunda da bazı bilgiler içerdikleri belirtilmektedir.

Bu çalışmada, baytarnamelerde yer alan tıp ve veteriner hekimliği ortak uygulamalarının (tanı ve tedavi metotları gibi) değerlendirilmesi amaçlanmıştır.

Materyal olarak “Tercüme-i Baytarnâme” ve “Haza Kitâbu Baytarnâme” isimli iki baytarname incelendi. Buna ilave olarak, baytarnameler üzerine yapılan bilimsel çalışmalar ve günümüz folklorik hekimliği bilgi ve uygulamaları da karşılaştırmalı olarak değerlendirildi.

Çalışmada, insan ve hayvanlarda görülen bağır ağrısı, dalak

şişmesi (talak, adem talağı), karın fitkı, ziybe (karaciğer hastalığı), uyuz, müşeş (*Jardone*), baras (*Trichophytose* ya da *Vitiligo*), yılan sokması ve çıban (*Abscess*, apse) gibi hastalık/durumlarda insan ve hayvanlar için aynı tedavilerin uygulandığı ya da önerildiği; farklı hastalıklar (atta bukağılık felci ve nefes darlığı - insanda öksürük) için de benzer tedavilerin uygulandığı belirlendi. Ayrıca, belirli hayvan materyal/ürünlerinin bazı insan hastalıklarının tedavisinde, insan materyal/ürünlerinin (kuru kafa kemiği, avrat kanı, oğlan ve yetişkin idrarı, gaita vb) de hayvan hastalıklarının tedavisinde kullanıldığı tespit edildi.

Sonuç olarak baytarnamelerin, hayvan hekimliğinin yanı sıra insan hekimliği açısından da önemli sayılabilecek bilgiler içerdiği; baytarnamelerin içerdiği ortak bilgi ve uygulamalardan hareketle, tarihsel süreçte paralel gelişen insan ve hayvan hekimliğinin ortak yönlerinin olduğu söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Baytarname; Haza Kitâbu Baytarnâme; Tercüme-i Baytarnâme, Tıp, Veteriner hekimliği.

ABSTRACT

With domestication process, human's treating animals from which he utilized is accepted as natural; it's known that veterinary medicine implemented this treatment in collaboration with medicine in some periods of history; besides that nowadays, the importance of collaboration of veterinary medicine and medicine in the concept of "One medicine, one health" is (over) emphasized. In the written manuscripts, baitarnames are important sources for veterinary medicine and it is stated that those baitarnames include information about veterinary medicine and generally horse breeding, horse ailments and their treatments. At the same time those baitarnames include folkloristic information and also some information about medicine among them.

In this study it is aimed to evaluate the common implementations of medicine and veterinary medicine (diagnostic and cure methods) taken place in the baitarnames.

As materials two baitarnames that named "Tercüme-i Baytarnâme" and "Haza Kitâbu Baytarnâme" were analyzed. In addition were comparatively evaluated that scientific studies on baitarnames and contemporary folk medicine knowledge and practices.

In the study, the same treatments were implemented or recommended for human and animals for illnesses like spleen tumefaction, bosom pain, paunch hernia, liver illness (ziybe), itch, jardone (müşeş), skin pigmentation (baras), snakebite and abscess which are diagnosed in horses and humans; at the same time the implementation of similar cures for different illnesses (human caught – trammel stroke in horse) was defined. Besides, it was found that particular animal materials/products were used for some human illnesses and likewise some human materials/products (head bone, female blood, son and adult urine, faeces etc) were used for animal illnesses treatment.

As a result it can be said that baitarnames include information which can be considered important for both veterinary and human medicine; on the basis of the common information and implementations (diagnostic, treatment etc) included in baitarnames, there are common points between human and veterinary medicine which developed in parallel in the history.

Keywords: Baitarname; Haza Kitâbu Baytarnâme; Tercüme-i Baytarnâme; Human medicine; Veterinary medicine.

Giriş

İnsan ve hayvan etkileşiminin bir sonucu olarak doğan ve ilk çağlara kadar geçmişi bulunan veteriner hekimliği, Erk¹⁻²e göre, öncelikle insanın evcilleş(tir)me ile sahibi olduğu hayvan hastalıklarını gözlemlemesi ve bunları tedavi etmesi ile başlamıştır. Asil ve Şar³ da insan-hayvan ilişkisinin, insanlarda tedavinin prognozu açısından da (koyun karaciğeri ile) bir önem taşıdığını bildirmişlerdir.

Eski çağlarda veteriner hekimliğinin insan hekimliği ile ortak olduğu⁴; ilk olarak Sümerlerde ayrı isimler altında yürütüldüğü, hekimlere A-su, veteriner hekimlere Monai-su denildiği bildirilmektedir.⁴⁻⁶

Dilgimen⁴, tıp ve veteriner hekimliği arasında teknik farklardan çok dini, felsefi fikir ve yargıların etkisi ile ayrılımlar meydana geldiğini, buna rağmen Hint felsefesinin insanla hayvanı aynı kabul ettiğini; eski Hindistan'da hekimliğin kaynağı sayılan vedalarda hayvan ve insanlara, birini diğerinden ayırmadan aynı ve birleştirilmiş tedavi (dua ve bitkilerle) uygulandığını belirtirken, Ünver⁷ eski İran hekimlerinin ayırım gözetmeksizin insan ve hayvanları tedavi ettiklerini bildirmektedir. İsrail halkını esir eden Mısırlılarda görülen 10 felaket arasında dördünün hem insan hem de hayvanlarda görülen hastalıklar olduğu; ancak bunlardan bahsedilirken "hayvan ve insana arız olan bit, her çeşit hayvanı çarpan bir nevi hayvan taunu, insan ve hayvana musallat olan bir hastalık, hayvan ve insanlarda yavruların hemen ölmesi" şeklinde çok da açıklayıcı olmayan bir tanımlamada bulunulduğu belirtilmektedir.⁴

Diñçer⁸, eski Türklerde çiçek aşısı gibi bazı koruyucu veya tedavi edici rasyonel uygulamaların insan ve hayvanlarda benzer şekilde gerçekleştirildiğini bildirirken, Erk² Şamanizm kültüründe Şaman'ların insan ve hayvanları iyileştirmek için benzer bir yol izlediklerini ileri sürmektedir. Yoska ise Uygur Türklerinde "Otacı" adı verilen kişilerin Şamanların aksine bitkisel ve hayvansal maddeler ile tedavi uyguladığını belirtmektedir.⁹

Dilgimen⁴e göre Bizans veteriner hekimleri tıp ile uğraşmış; ancak Eflatun'un ruh açıklaması ile hayvanların ruha sahip olmadıkları fikri, hekimlerin sadece insanın yardımına koşmasına ve sekiz asır (M.Ö. 4 – M.S. 4. yüzyıllar) boyunca hayvan hekimliğinin keyfiyete bırakılmasına neden olmuştur. Hippiatr'ların mabede girmelerinin bile yasaklandığı, bu düşüncenin Ortaçağda kilise politikası ile şiddetli bir duruma geldiği ve Hıristiyan dünyasında hayvan hekimliğinin aforoz edildiği, İslamiyet döneminde ise her iki uğraşın da şerefli bir konumda görüldüğü ifade edilmektedir.⁴ Yoska ise İslamiyet döneminde gelişen Darüşşifa'ların hem insan hem de hayvan sağlığını koruma ve tedavileri açısından önemli birer kurum görevi gördüğünü bildirmektedir.⁹

Dinçer¹⁰, evcilleş(tir)me ile hayvanın insan için ifade ettiği anlamın değiştiğini, insanın gözünde sosyal ve ekonomik bir değer kazandığını, bu nedenle de insan ve hayvan hastalıklarının ortaya çıkması, tedavileri ile bunun için kullanılan ilaçlarda çoğu zaman benzerliklerin görüldüğünü bildirmektedir. Erk¹¹ de, tıp ve veteriner hekimliğinin iç içe olduğunu, zoonoz hastalıkların çokluğunun yanı sıra kan nakli (Richard Lower), difteri-tetanoz ilişkisi (Gaston Ramon), spinal anestezi (Frans Benesch), kırıklarda bandajsız tedavi (Otto Stader), doku kültürü (Süreyya Tahsin Aygün) vb. gelişmelerin veteriner hekimler tarafından gerçekleştirildiğini; sığır vebasında Dr. Ramazzini ve Dr. Lancisi'nin çalışmaları² sonucunda bilimsel veteriner okullarının açılması ile bu işbirliğinin güçlü bir etkileşimle sürdüğünü bildirmektedir.

Smithcors, tıp ve veteriner hekimliği açısından bazı ortak noktaları belirttiği çalışmasında, vebadan korunmak için insanların hem kendi hem de hayvanlarının vücutlarına kandil yağını sürdüklerini bildirmektedir.¹² Dinçer, Türkiye'de "Ocak" olarak isimlendirilen kişilerin insanlarda tedavi amacıyla sadece yardımcı maddelerle genelde psikolojik sayılabilecek bir yöntem uyguladıklarını ve hayvan tedavisinde de spesifik ve nadir bulunan bazı dua okunmuş ağaç dalları kullandıklarını belirtmektedir.⁸ Beceriklisoy ve Aslan ise, geleneksel Çin tıbbında "evren ve dünyadaki tüm oluşumların karşılık ilkesini içeren ve birbirini etkileyen güçlere dayanan" akupunkturun, günümüz veteriner hekimliğinde kistik ovarium dejenerasyonu, metritis, infertilite, artrit, konjunktivitis, epilepsi, kronik nefritis gibi pek çok alanda başarıyla kullanıldığını bildirmektedir.¹³

Smithcors¹⁴, tıp ve veteriner hekimliğinin bilimsel anlamdaki ilk işbirliğinin dünyada ilk veteriner okullarının açılmasına neden olan ve özellikle sığır vebasası salgınlarında görüldüğünü öne sürerken; Parnas¹⁵ tıp ve veteriner hekimliği işbirliğinin zoonoz hastalıklar ve halk sağlığı konusunda son yüzyılda önemini arttığını bildirmektedir. VPHA (Veterinary Public Health Association) ise günümüzde özellikle zoonoz nitelikte olduğu bildirilen 200'den fazla hastalıkla ilgili alınması gereken tedbirlerin tıp ve veteriner hekimliğini de kapsadığını bildirmektedir.¹⁶ Dilgimen'e göre her iki mesleğin amacı, "hastaları tedavi etmek" ve "ölümle mücadele etmek"tir.⁴

Geçmişte iki alanın ortak yürütüldüğünü gösteren bir diğer kaynak da baytarnamelerdir. Bu çalışma ile bazı baytarnamelerde yer alan tıp ve veteriner hekimliği ortak uygulamalarının (tanı ve tedavi metotları gibi) değerlendirilmesi amaçlanmıştır.

GEREÇ VE YÖNTEM

Çalışmanın materyalini yazarı bilinmeyen "Tercüme-i Baytarnâme (TB)" ile İbn Ahi Hizam tarafından yazıldığı bilinen "Haza Kitâbu Baytarnâme (HKB)" isimli iki baytarname oluşturdu. Buna ilave olarak, baytarnameler üzerine yapılan ayrıntılı bilimsel çalışmalar, tıp yazmaları üzerine yapılan çalışmalar ile günümüz folklorik hekimliği bilgi ve uygulamaları da karşılaştırmalı olarak değerlendirildi.

Elde edilen bulgular, incelenen eserde bulgunun yer aldığı sayfa (üst simge ^{125b}► şeklinde), ara başlık, metinde yer alan bilgi (*italik*) şeklinde sunuldu. Metin alıntıları arasında tarafımızdan eklenen ifadeler ise köşeli parantez [] içerisinde verildi.

İncelenen eserlerin bibliyografik bilgileri için eser incelemelerinin yanı sıra Türkiye Yazmaları Toplu Kataloğu internet erişiminden¹⁷, Özen¹⁸ ve Yiğit¹⁹den de yararlandı.

Hicri tarihlerin miladi tarihlere çevrilmesinde Türk Tarih Kurumu (TTK)²⁰dan yararlandı.

BULGULAR

Çalışmada, incelenen "Tercüme-i Baytarnâme" ile "Haza Kitâbu Baytarnâme" adlı eserler ile ilgili bibliyografik veriler *Tablo 1*'de sunulmuştur.

Çalışmada, atlarda görülen bağır ağrısı, dalak hastalığı (talak, adem talağı), karın fitki, ziybe (karaciğer hastalığı, anâsir), uyuz, müşeş (*Jardone*, delikli yapıda şişlik?), baras (*Trichophytose* ya da *Vitiligo*), yılan sokması ve çiban gibi durumlarda insan ve hayvanlar için aynı tedavilerin uygulandığı ya da önerildiği; bununla birlikte farklı hastalıklar (atta bukağılık felci ve nefes darlığı, insanda ise öksürük) için benzer tedavilerin uygulandığı belirlenmiştir. Eserlerde belirlenen bulgular aşağıda sunulmuştur:

Tablo 1. İncelenen eserler (TB ve HKB) ile ilgili bibliyografik bilgiler

	<i>Tercüme-i Baytarnâme</i>	<i>Haza Kitâbu Baytarnâme</i>
Tasnif/Arşiv no	619=927-94.35	45 Ak Ze 233
Koleksiyon no	717	Muhammed b. Ahi Hizam
Müellif	?	
Mütercim/Müstensih	Müt: Hibetullah b. Mahmud b. Mevdud (el-Hanefi)	Müs: Mahmud b. Muhammed b. Hasan el-Ezhariye
Tercüme/İstinsah Tarihi	h. 14 Cihazü'l-evvel 884 / m. 3 Ağustos 1479	?
Cilt özellikleri	Sırtı ve kenarları meşin yanları kâğıt kaplı ve miklepli	Sırtı siyah meşinden, deffeleri mor renkli kâğıt kaplı, karton cilt. Söz başları ve sayfa çift cetvelleri kırmızı. Sayfalar nem lekeli, kurt yenikli. 1212 (1797) tarihli Zeynel b. Hacı Ali'ye ait vakıf mührü vardır.
Ölçüleri	213*147 ve 156*081	266x181-188x120 mm
Kâğıt türü	Söz başları kırmızı	Söz başları kırmızı
Yazı türü	Nesih	Arap-Nesih
Yaprak sayısı	1-190	I+196+VII
Satır sayısı	Düzensiz	13

Tercüme-i Baytarnâme'de Tıp ve Veteriner Hekimliğe İlişkin Bulgular

125b)▶ Ziybe: “*Servar [servar, en güzel] denilen ilacı horoz kanı ile karıştırıp burun deliklerine damlatsınlar. Bu tedavi koyuna, hatta insana bile yararlı olur.*”

139b)▶ Bağır ağrısı [*Hepatitis (?)*] tedavisi: “*Fulayusun denilen, nemli yerlerde yetişen ve nehir yarpuzuna benzeyen, beyaz renkli, acı ve ağır kokulu otu alıp şarapla pişirsinler. Üçte biri kalınca, her gün bir ratl sekiz buçuk nügi olacak şekilde yedi gün boyunca uygulasinlar. İnsanlardaki boğaz hastalıklarında da yararlıdır.*”

155b)▶ Baras [**Göz ve vücutta**, *Trichophytose* ya da *Vitiligo*] tedavisi: “*Bir dirhem göz otu, ikişer dirhem keklük ödü, mâmisa [kırmızı çiçekli kırlangıç otu], beyaz biber, kafur otu [kafur ağacı, okaliptüs] ve biber tohumu karışımını ezdikten sonra elekten geçirsınler. Atın gözüne sürme şeklinde çeksinler. Bu tedavi, insan gözündeki bayaz'a [Leucoma ya da Trichophytose] dahi yararlıdır.*”

157a)▶ Omuzdan kan çıkması: “*Omuzlarını yuvarlak şekilde dağlasınlar. Dağlanan yerin üstüne katran sürsünler. Bunun insanda nasıl yapıldığı belirtilmiştir.*”

161a)▶ Bukağılık felci [inme] tedavisi: “*Ondokuz esatiz zift, eşit miktarda râtinec [çam sakızı] ve mum, iki estaz kına, iki estaz leben çavşir [Oğlan aşısı sütü] ve bir estaz akgünlük alıp erittikten sonra uygulasinlar. Bu ilaca kına yağı karıştırıldığında insandaki soğuk algınlığına karşı etkilidir.*”

172a)▶ **Çıban tedavisi:** “*Yarım ratl mürdesenk ile şirk, altın iklimiya, çeyrek ratl kurşun üstübeci ve jengar [bakır pası veya kenger otu], bir vakıyye safran, sekiz miskal kafur, çeyrek ratl badem, beyaz ve kırmızı sindal (kokulu bir ağaç) [Akaçya türünden sert bir ağaç, Cinden ağacı], yanmış sıçan otu, sinameki, Irak zerud (zeravente benzeyen bir ot köküdür) bunların her birinden çeyrek ratl, yanmış it boncuğu (ved'), icr abyaz [beyaz ayak?], mazı ve yeşil hazef [seramik?] her birinden bir kısım, balilac [*Terminalia bellerica*] ve mummyadan yarımşar ratl hepsini ayrı ayrı ezip ipek elekten elesinler. Bir kap içerisinde toplayıp üstüne sirke döküp el ile yoğursunlar, merhem kıvamında iken mumya ile gül yağına karıştırıp eritsinler. Bu ilacı uygulasinlar. Bu tedavi insanda bile yararlı olur.*”

188a)▶ Sert şişlikleri yumuşatan ilaç: “Bir kap içerisinde on esatiz mum, on vakıyye zeytinyağı ve üç esatiz rasuht [bakır sülfür] karışımını pişirip şiş olan yere uygulasınlar, yararlı olur. Denenmiş bir diğer tedavi de Ebu Yusuf (Allah rahmet eylesin) ilacıdır. Her türlü şişliğe ki insandakine bile yararlı olur.”

191a,b)▶ [Esere sonradan eklendiği düşünülen bir bölüm] İnsandaki yüz felci için denenmiş bir tedavi ile attı soğuk algınlığı ve sancılanmada uygulanacak tedavi şekli anlatılmıştır.

Haza Kitâbu Baytarnâme’de Tıp ve Veteriner Hekimliğe İlişkin Bulgular

79a)▶ Cünuna [delirme, kudurma] benzer [bir hastalığın tedavisi]: “Hizam [İbn Ahi Hizam], atın birkaç gün karanyu [karanlık] evde bağlanıp dışarı çıkarılmamasını söylemiştir. Ve ‘alef [yem] ve su versinler, insanda [bu hastalığın] ilacı yoktur.”

79a)▶ Suda’ [baş ağrısı] ve muhalata [baş dönmesi] hastalığının tedavisi: “Burnu yumuşatmak amacıyla yağ dökülür. Sonra kendena [?] suyu, kerki odunu [zerdeçöp] ile karıştırılıp atın burnuna nohut ya da bakla miktarınca koyulur. Atın başı yukarıda duracak şekilde 3-5 gün bağlanır. Tekrarlarsa aynı şekilde (3-5 gün daha) uygulanır. İnsana bile yararlı olur. Denenmiştir.”

91a)▶ Sitmaya benzeyen, boğaz ve kasıkta şişlik oluşturan bir hastalık için uygulanan tedavi: “Şişlik biraz ovulduktan sonra çeşitli yaralar için kullanılan birinci [Biring: Kabuli, Embelia²¹] adlı otu ezip şişlik üzerine serpsinler. Bu ot yuvarlak ve kızıl taneli olup en iyisi Horasan’da yetişir. Bu, Ermeni yavşanı ile karıştırılıp çocuklardaki mide kurdu tedavisi için kullanılır.”

93a)▶ Akciğer hastalığından kaynaklı öksürüğün tedavisi: “Bir gece tatlı suda ıslatılmış Karaca [ya da kraca (?)] üzümünü pişirip suyunu süzsünler. Sonra bundan bir ratl alıp insanda öksürük için verilen bâhi’an [?] adlı otun nohut kadarını üzüm suyunda biraz bekletip ezdikten sonra altı gün bir gün arayla ata ağızdan uygulasınlar. İnsandaki öksürükte de yararlıdır.”

93b)▶ At ve insanın su içerken sülük yutması durumunda uygulanan tedavi: “Rumca büvaris, Araçça zemic, Zabilistan’da¹ ise asel adı verilen kötü kokulu bir otun tanelerinden beş tane alıp ata yedirsinler. İnsanda dahi yararlıdır.”

101a)▶ Atta eyerden kaynaklı sırt yaraları, insanda ise edük (ayakkabı sıkması, vurması) yaralarının tedavisi: “Sanavber ve Iğın ağacı kabuğu ve yanmış kâğıdı ve eski pâ-püş [pabuç] yanmışını bunların her birini ezip ipek elekten geçirsinler ve her birinden eşit miktarda alıp ve bir cüz [kısm] kalem-i jengar ile karıştırıp hepsini havanda karıştırıp dutulmamış bardağa koyup ve bunu yedirsinler. İnsanda da aynı kullanılır.”

102b)▶ Atta [ölü doku içeren] yaraların, insanda ise yağır [sırt] yaralarının tedavisi: “İt tezeği ve süsen yaprağından birer cüz alıp ezdikten sonra yaraya sürsünler. Beni’l-Hazirden [Hızıroğlundan] iştirilen ve üstâd baytarlardan öğrenilmiş olup bu ilacı eski bir pamukla, yarayı temizledikten sonra gece ve gündüz birer defa versinler.”

114a)▶ Atta çıkan çıban ve baş (irinli şişlik, çıban, yara) ile insandaki yaralanmalar ve akrep sokması için: “İrini akıttıktan sonra aşâh adlı ot (içinde taş varsa temizlenmeli) bir gün bir gece suda bekletilir. Yumuşayıp eriyince süzülüp elekten geçirilir. Bir tencere içerisinde yeterli miktarda su ile suyun yarısı kalıncaya kadar demir bir kaşıkla karıştırılarak kısık ateşte kaynatılır. Üzerine birer vakıyye ezilip elenmiş anzerut, harmel [üzerlik otu, mahmur çiçeği] ve ezilmiş arvak [kırlangıç otu] ile karıştırılıp koyu kıvama gelince bir kaba alınır. Bir vakıyye zeytinyağı ve bir dirhem ezilmiş zafran eklendikten sonra yine kısık ateşte pişirilir. Soğutup sırça [cam] bardağa konulur. Gerekliğinde keten bezle yaraya uygulanır.”

¹ Eski bir ülke, bölge adı olup Afganistan’ın güneyi, Pakistan ve İran’ın kuzeyinde olan dağlık ve akarsu bakımından zengindir. Toplumunu cesaretleri ile meşhurdur. Şahname’de çok anılan bir bölge olup, günümüzde Afganistan ve Belüciistan arasında bölünmüştür.²²

125b)► At ve insanda bağır ağrısının tedavisi: “Aristotalis kavlince baklamiyun (nemli iklimde yetişir, fevtenc-i yahudiye benzer ancak daha ağırak olur) otunu şarap ile pişirip (üçte biri kalana kadar) atın boğazına yedi gün ve her gün bir ratl sekiz buçuk vakiyye olacak şekilde versinler.”²

127b)► Dalak hastalığı [şarbon, difteri ya da karın şişkinliği] olan at ve insanın tedavisi: “Kebere (gebre) otunun kök, yaprak ve yemişini şarap ve yağla pişirip ağızdan uygulasinlar.”

136a)► At ve insanda karnın (yaralanma ve fitik gibi nedenlerle) delinip bağırsakların çıkması durumunun uygulanan tedavi: “Bağırsak içeri alınıp dikilir, ancak insan için yün iplik gerekir. Zeytinyağına mum ekleyip ateşte eritilerek dikiş yerine sürülür. Şişlik olursa, sirke ve hüzi [?] inciri, sirke ile karıştırılıp dikiş yerine (bezle) uygulanır.”

148a)► Attaki müşes [Jardone, delikli yapıda şişlik?] ile insandaki benzer durumun tedavisi: “İbn-i Kurretü'l ayn [muhtemelen Sabit bin Kurra], keçi böbrek yağından iki zeraric kadar alıp ezdikten sonra karıştırınlar, en fazla bir gün bir gece müşes üzerine uygulasinlar, halen mevcutsa keçi böbrek yağını bir gece uygulasinlar. Bu, ateş gibi yakıcıdır. Dikkat etmek gerekir. Benim bir kulumun (insanın) elinde ona benzer nesne ortaya çıktı, uyguladım geçti demiştir”

173b)► At ve insanda uyuz hastalığının tedavisi: “Ata ve âdeme dahi alalar difla [zakkum] ve kündüs her birinden iki cüz, birer cüz mivnerh (dağ üzümü, yabancı üzüm) ve kust-ı bahri [deniz topalağı], yarım cüz zıbak [civa] ile yeterli miktarda zeytinyağı ekledikten sonra karıştırıp sürsünler. Üç gün uyguladıktan sonra çöven, su ve sabun ile yıkasinlar. Uyuz hastalığı olan insan hamama girdiğinde bu ilacı sürsünler.”

174b)► Bir diğer tedavi: “İki cüz kuru üzüm (dağ üzümü olsun, buna mivnerc derler), birer cüz kükürt ve kimyon alıp karıştırıp ezsinler. Sirke ile karıştırıp versinler. İnsanda görülen uyuz ve giciğe [kaşıntı, uyuz] dahi yarar.”

180a)► At ve insanın gözündeki baras (ata eysesiz binen biniciye attan bulaşır) hastalığının tedavisi: “Neşter ile çizip kanavber [kazayağı] yaprağı suyu çıkarılıp, keskin sirke ile karıştırılır. Merhem kıvamına gelince kuş yünüyle sürülür. Kararınca kadar günde iki defa sürülüp güneşte bekletilir. İnsanda neşter yerine iğne batırılarak uygulanır. Vücutunda baras olan insana, kuru üzüm ve dövülmüş hardal karışımı hamamda sürülür.”

[190b)► At ve insanda **eşek arısı ve yılan** sokması durumunda: “Muhammed İbn Ahi Hizam, tecrübe ettim demiştir. Eşekarısı ve yılan sokması için iki dirhem kadar harmel ezip ipek bir elekteeledikten sonra yeni sağılmış süt ile karıştırılıp ata içirsinler. Ayrıca çiğnenen harmel sokulan yere sürülür. Yılan tarafından sokulmuş insana bundan iki dirhem alıp bir dirhem şeker ile içirilir. Isırık yerine sıcak kepek tutulur.”

Ayrıca HKB’de konu ile ilişkili olduğu düşünülen farklı verilere de rastlanmıştır:

93b)► Hanazir [Actynomyose, domuzbaşı] hastalığı: “Bu hastalık insanda da olur.”

128b)► Bir gözlem: “Eneme ile atın toynağı güçlü olur. [İbn Ahi Hizam] Babam dedi ki: Emir’in sarayında oğlanlar gördüm - Rum ve başka memleketlerden ayakları ince ve latif ve hadım gördüm ki ayakları büyük olmuş ve büyük ayaklı ve latif bildim ki hadımın ayağı büyümüştür.”

Yukarıdaki verilere ek olarak belirli hayvan materyal/ürünlerinin bazı insan hastalıklarının tedavisinde kullanılması gibi, insan materyal/ürünlerinin (kuru kafa kemiği, avrat kanı, oğlan ve yetişkin idrarı, gaita vb) de hayvan hastalıklarının tedavisinde kullanıldığı tespit edilmiştir.

² Bu uygulama, TB 139’de yer alan ve bağır ağrısı için uygulanan tedavi ile ayndır. Ancak “baklamiyun” yerine “fulayusun” adı geçmektedir. İki madde de sözlüklerde bulunamadı.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Tarihte, hastalığın nedeni ile ilgili dini-sihri, humoral, solidar vb. teorilerin insan hastalıklarını tanımlamak için ortaya konduğu bilinmektedir.¹ Baytarnamelerde yer alan bazı hastalık belirtilerinin de (burundaki akıntının beyinden geldiği, uyuz nedeni olarak kanın artışının gösterilmesi gibi) benzer teoriler doğrultusunda açıklanması nedeniyle tıp ve veteriner hekimliğinde hastalıklarla ilgili ortak bir nedensellik-sonuç ilişkisinin bulunduğu ileri sürülebilir.

Ünver, tedavinin tarihsel gelişiminde insanın bazı hayvanlardan gözlem yoluyla tedavi yöntemleri geliştirdiğini; örneğin, hipopotamın kan basıncının artması durumunda kanını akıttığını, leyleklerin gagalarının yardımı ile midelerini yıkadıklarını, keçilerin görmeyen gözlerini çalıya sürmesi yoluyla katarakt durumunu iyileştirdiğini belirtmektedir.⁷ Yaşar da tedavide imitasyon (taklit) yolu ile insanların hayvanları gözlemleyerek birçok tedavi yöntemi (incirin laksatif amaçlı kullanımını; balıkçılların şırınga işlemi ile lavman uygulamasını; hipopotamın aşırı besin alması durumunda sızlıklara sürünmesi ile kanatma ve kanın durdurulması için bataklığa girişi ile kan alma ve kanamanın durdurulması vb.) geliştirdiklerini bildirmektedir.²³ Çalışmada Ünver⁷ ve Yaşar²³'dan farklı olarak insanlarda gözlenen bir durumdan (kastrasyon sonucunda ayakların kalınlaşması) atlarda istenen bir sonuç için yararlanıldığı, bunun da insan ve hayvanlardaki ortak bir nokta olarak değerlendirilebileceği söylenebilir.

Baytarnameler konusunda daha önce yapılan bazı çalışmalarda baytarnamelerin veteriner hekimliğe ait bilgilerin yanı sıra tıp ve bilim tarihi açısından da önemli bilgiler taşıdıkları bildirilmektedir.^{24,25} TB'nin 191a sayfasında yer alan "*insan felci için denenmiştir*" şeklindeki sonradan eklendiği anlaşılan ilaç bileşiminin yanı sıra, metin içerisinde bukağılıktaki bir problem için önerilen ilaca kına yağı katılmasının insandaki soğuk algınlığına da iyi geleceği (161a); "*ademe (insanoğluna) dahi yararlıdır...*" (125b, 155b, 157a, 172a, 188a) gibi ifadelerin literatür bilgileri desteklediği söylenebilir.¹⁹

İbn Ahi Hizam'ın (Nâsırüddin Muhammed b. Ya'kûb b. İshak b. Ahî Hizâm el-Huttêli), Abbasi halifesi Mütevekkil ve sonraki halifelerin imrahoru (emîrül-âhur, ahırbeyi) ve ilk baytarname müellif(ler) inden olduğu bildirilmektedir.^{26,27} HKB'de yer alan 18 farklı veriden hareketle İbn Ahi Hizam'ın insan hekimliği ile yakın ilişkide olduğu, hem insan hem de hayvan hekimliği yaptığı ileri sürülebilir.

Erk (1962a), İbn'ül Avvam'ın "*ekele*" (kanser?) hastalığının hem insan hem de hayvanda yavaş ilerleyen ancak öldürücü bir hastalık olduğunu ileri sürerken; Ebu Bekr'in "*Naseri*" adlı eserinde urticaria, çıban, (farklı boy ve organlarda) papillom, verem (tümör), delirme (kuduz?) hastalıklarının insan ve hayvanda ortak olduğunu belirttiğini bildirmektedir.⁵ Yazar, incelediği eserde (Naseri) ayrıca "*bayaz el-âyn (Trichophytose ya da leucoma, alak, gözde beyazlık), es-sebl (gözyaşı kanalı hastalığı), ez-zafre (Pterygium, konjunktiva duplikasyonu), et-tarş (sağırılık), el-cünûn (delilik, delirme), es-sel (verem, tüberküloz?), el-istiskâ (Hydrops ascites), et-tevâlîl (siğil), et-tûte (Papilloma), ed-demâmil (Çıban?), dâ-i es-sa'leb (Tilki hastalığı)*" gibi hastalıkların insan ve atta ortak olduğunu; benzer tedavilerden yine insanda gözdeki beyazlık için gümüş ve altın iklimya, lü'lü' gibi çeşitli madde karışımlarının; hayvandaki aynı hastalık için enderani tuzu, natron, nişadır, fülful gibi daha kuvvetli bir karışımın uygulandığını/ önerildiğini bildirmektedir.⁵ İbnü'l-Avvam²⁸ ve Ebu Bekr⁵ gibi çalışmamızda saptadığımız İbn Ahi Hizam'ın eserindeki (HKB) insan-hayvan tedavilerinde ortak uygulamaların çokluğu, tıp ve veteriner hekimliğinin yoğun bir etkileşimde olduğuna; Dilgimen⁴ ve Yoska⁹'nın da belirttiği "İslam Uygarlığı Dönemi'ndeki insan ve hayvan hekimliğinin yakın ilişkisi"ne de bir delil sayılabilir.

Baytarnameler ile ilgili olarak Özen, erken dönem eserlerin geç dönemdekilere göre daha rasyonel bilgiler taşıdıklarını bildirmektedir.¹⁸ Özen'e paralel olarak TB'ye sonradan eklendiği bilinen bölümün (191b) içerdiği bilgilerde diğer tedavi yöntemlerine göre belirgin bir farklılık bulunduğu ve rasyonel olmadığı söylenebilir.¹⁸

Baytarnameler üzerine bugüne kadar yapılmış çalışmalarda insan ve hayvan hekimliği ilişkisinden bahsedilse de, ortak uygulamaların neler olduğu konusunda ayrıntılı bilgi verilmediği; bu çalışma ile sınırlı da olsa bu ortak nokta ve benzer uygulamaların neler olduğu konusunda daha açık ve net verilere ulaşıldığı; bu veriler ve günümüzde özellikle zoonoz hastalıkların önlenmesi konusunda önemi vurgulanan "*tek tıp, tek sağlık*" konseptinden hareketle tarihten süregelen birlikteliğin günümüzde önemini sürdürdüğü açık bir şekilde söylenebilir.

Sonuç olarak, baytarnamelerin ayrıntılı incelenmeleri yoluyla tıp ve veteriner hekimliğinin geçmişteki (8/9-19.yy) ilişkisinin ortaya konulabileceği; bu açıdan da baytarnamelerin önemli bir kaynak niteliği taşıdıkları ileri sürülebilir.

BİLGİ: Bu çalışma, 11-14 Mayıs 2011'de Mersin'de gerçekleştirilen "VII. Lokman Hekim Günleri" isimli toplantıda "*Baytarnamelerde Tıp ve Veteriner Hekimliği Alanında Ortak Uygulamalar Üzerine Bir Değerlendirme*" başlığı ile sunulan ve Türkçe-İngilizce Özet metni Lokman Hekim Dergisi, May-August 2011, 1 (2):13-14 (Supplement)'te yayımlanan bildirinin genişletilmiş şeklidir.

KAYNAKLAR

1. Erk N. Tarihte hastalık sebepleri konusunda düşünceler. AÜ Veteriner Fakültesi Dergisi, 1962b;9(1):62-72.
2. Erk N. Veteriner tarihi. Ankara, AÜ Basımevi, 1978;242s.
3. Asil E, Şar S. Mezopotamya uygarlıklarında eczacılık. Ankara Eczacı Odası Bülteni Cilt: 6 Haziran 1984, Sayı: (3):74-77.
4. Dilgimen H. Veteriner hekimliği tarihi. İstanbul, Bozkurt Matbaası, 1947;126s.
5. Erk N. Tarih boyunca veteriner hekime verilen adlar. Türk Veteriner Hekimleri Derneği Dergisi, 1959;151:189-194.
6. Özgür A. Veteriner hekim terimi üzerine tarihsel bir araştırma. AÜ Veteriner Fakültesi Dergisi, 1997;44(1-8):97-104.
7. Ünver AS. Tıp tarihi I (Tarihten evvelki zamandan İslam tababetine kadar). İstanbul Üniversitesi Yayınlarından Adet:64, Matbaai Ebuzziya, İstanbul, 1938; 103s.
8. Dinçer F. Some notes on the treatment of human and animal diseases in the folklore of Turkey and the Balkan Countries, Dtsch, Tierarzti. Wschr, 1988;95: 419-420.
9. Yoska E. Türkiye Selçuklularında XIII. yüzyıldaki tıbbi gelişmeler. Kayseri, EÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi), 2005;VI+229.
10. Dinçer F. Veteriner hekimlik ve halk sağlığı. Gıda Bil. Teknol. Derg. 1980, III (1-2): 7-19.
11. Erk N. Veteriner hekimlerin insanlığa hizmetleri. Türk Veteriner Hekimleri Derneği Dergisi, 1958;146-147:3-19.
12. Smithcors JF. The history of some current problems in animal diseases, III. Rinderpest. Vet. Med., 1956;51:249-256.
13. Beceriklişoy HB, Aslan S. Veteriner hekimliğinde akupunktur temelleri: Doğum ve jinekolojideki bazı uygulama alanları. Veteriner Dünyası, Şubat 2005;5:26-31.
14. Smithcors JF. The veterinary medicine of ancient civilizations. M.S.U. Veterinarian, 1955;Fall:408.
15. Parnas J. "Una sanitas-Una medicina" 100 Years' tradition and history of successful co-operation between medicine and veterinary science in Poland, In: Ed, Ferruh Dinçer, "Veterinary Medicine Historical Approaches", Ankara University Press, 2002, Ankara, p. XXV+328.
16. VPHA – Veterinary Public Health Association. Zoonoses. Erişim adresi: <http://zoonosesonline.org/partial-list-of-zoonoses.html>. Erişim: 29.03.2011.
17. Anonim. Kültür ve Turizm Bakanlığı Türkiye Yazmaları. [Erişim: 16.02.2011]. Erişim adresi: <https://www.yazmalar.gov.tr>.
18. Özen A. Millî Kütüphanedeki yazma baytarnameler üzerinde tarihsel incelemeler. Ankara, AÜ Sağlık Bilimleri Enstitüsü (Doktora Tezi), 1999;VI+153.
19. Yiğit A. İlm-i Fürusiyet isimli baytarnamenin veteriner hekimliği tarihi, at yetiştiriciliği, hastalıkları ve tedavileri açısından incelenmesi. Konya, SÜ Sağlık Bilimleri Enstitüsü (Doktora Tezi), 2011;VII+262.
20. TTK – Türk Tarih Kurumu. Tarih çevirme kılavuzu [Erişim: 16.01.2011]. Erişim adresi: <http://193.255.138.2/takvim.asp>.
21. Bedevian AK. Illustrated polyglottic dictionary of plant names. Cairo, Argus&Papazian Press, 1936;644+468s.
22. Sami Ş. Şemsettin Sami. Kâmûsü'l-A'lâm, cilt:4, İstanbul, 1311 (1894); 2403-2404.
23. Yaşar A. Veteriner hekimliği tarihi ders notları. 2008;27s.
24. Dinçer F, Özgür A. Tıp ve bilim tarihi açısından baytarnameler. İç: E Kahya, S Şar, A Ataç, NY Oğuz, B Arda, ed. V. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri. Ankara: AÜ Basımevi; 1998. s.357-64.
25. Özen A, Taşkın Ü. Kenân Efendi Baytarnâme-i Kenân Efendi (1158/1745). Ankara, Bizim Büro Basımevi, 2010; 281s.
26. Sarton G. Introduction to the history of science: from Homer to Omar Khayyam. Vol 3, Baltimore, The Williams and Wilkins Company, 1950;414.
27. Erk N. Dokuzuncu yüzyıla ait "Kitab al-Hayl val-Baytara" üzerinde bir inceleme. AÜ Veteriner Fakültesi Dergisi, 1961;8(4):367-386.
28. Erk N. A study of the veterinary section of Ibn Al-Awwam's "Kitab al-Falaha". AÜ Veteriner Fakültesi Dergisi, Yeni Desen Matbaası, 1962a;8(3):241-250.